

Türk Runik Alfabesindeki “Çift Ünsüz” İşaretleri Üzerine

Vügar Sultanzade*

Öz

Eski Türk runik alfabesinden bahseden bazı eserlerde tek sesi karşılayan harflerden farklı olarak, M, ʒ, ʘ, ʏ ve ʙ runalarının “çift ünsüz” belirttiği gösterilmektedir. Ancak bunlardan ʏ ve ʙ işaretlerinin birer sesi karşıladığı birçok Türkolog tarafından tartışmasız olarak kabul edilmiştir. Makalede haklı görülen bu yaklaşımın teorik gerekçeleri ortaya konmuştur. En önemlisi ise, şimdiye kadar hep bir “çift ünsüz” işareti gibi gösterilen ʒ runasının da aslında tek sesi karşılamak için tasarlanmış olduğu bu gerekçeler ışığında öne sürülmüştür. Her üç runanın ortak özelliği, ses karşılıklarının geniz ünsüzleri olmasıdır.

Anahtar Kelimeler

Köktürkçe, Eski Türk runik alfabesi, “çift ünsüz” işaretleri, geniz ünsüzleri, oluşum yeri, -ç

* Prof. Dr., Doğu Akdeniz Üniversitesi, Türkçe Eğitimi Bölümü – Gazimağusa/KKTC
vugar.sultanzade@emu.edu.tr

Giriş

Eski Türk runik alfabesinden bahseden eserlerde bazı runaların iki ünsüz belirttiği gösterilmektedir. Meselâ, Muharrem Ergin (1999: XXXII) *Orhun Abideleri* adlı kitabında “birleşik veya çift sesli konsonantlar” adıyla beş işaret göstermiş ve onların karşılıkları sesleri de aşağıdaki şekilde ifade etmiştir:

(1) M – ld/lt

ꞑ - nç

⊖ – nd/nt

ʎ – ng

ꞑ – ny.

Bu runalardan ilk üçü, alfabeyi çözümleyen Vilhelm Thomsen’den günümüze kadar hep çift ünsüz işareti olarak kabul görmüştür. Dördüncü işaret, yani ʎ runası, V. Thomsen’in çözümlemesinde tek bir sesin, art damak geniz ünsüzünün karşılığıdır. Ancak ona göre, “alfabeyi yapanlarla kullananların bu işarete, ⊖ *nd* ve ꞑ – *nç*’ye paralel bir *ng* ter kibini görmüş olmaları da aynı şekilde mümkündür” (Thomsen 1993: 36). Runa bazen *ng* şeklinde transkribe edilmiş olsa da (Ergin 1999: XXXII, Çağırın 2012: 17, vb.), V. Thomsen’in “tek ses karşılığı” görüşü Türkolojide genel olarak kabul görmüştür (Orkun 1987: 208, Tekin 2000: 22, Erdal 2004: 62, Recebov vd. 1993: 30, Ercilasun 2011: 163, vb.). ʎ harfinin karşılıdığı ses bir nazal sestir. Uluslararası Fonetik Alfabede (IPA) ŋ olarak işaretlenen bu art damak geniz sesi Türkiye Türkçesi literatüründe yanlışlıkla *nazal n* terimiyle adlandırılmaktadır (bu konuda eleştiriler için bkz. Demir vd. 2005: 157, Sultanzade 2013). Orhon yazıtlarında bu sesin kök veya eklerde kullanıldığı kelime sayısı çoktur. Aşağıda sadece Köl Tigin yazıtının Güney yüzünde ŋ sesini içeren kelime köklerini örnek vermekle yetiniyoruz: *b(e)ŋgü* ‘ebedî, daimî’, *buŋ* ‘dert, sıkıntı’, *köŋ(ü)* *l* ‘gönül, iç’, *n(e)ŋ* ‘nesne; hiç’, *Ş(a)ntuŋ* ‘Şantung (ova)’, *t(e)ŋri* ‘Tanrı; gök’, *tıŋla-* ‘dinle-’, *y(a)ŋ(ı)l-* ‘yanıl-’. Söz konusu nazal ses Orta ve Yeni Türkçe dönemlerinde de varlığını sürdürerek, çağdaş Türk dilleri ve ağızlarında yaygın olarak kullanılmaktadır, bugün ölçünlü dillerden sadece Türkiye ve Azerbaycan Türkçelerinde yoktur (Serebrennikov 1986: 69-70).

ꞑ runasının dört farklı transkripsiyonu önerilmiştir. Bunlardan biri, yukarıda belirtildiği üzere, *ny*’dir. J. R. Hamilton (1998: 68-69) birtakım etimolojik

gerekleşmeleri sürerek, runanın “duruma göre bazen *yn*, bazen de *ny* okunması” gerektiğini savunmuştur. Dolayısıyla, yine çift ünsüz olarak önerilen ikinci transkripsiyon *yn* şeklindedir. *ʒ* runasının *yn* mi, yoksa *ny* mi okunması gerektiği konusu son zamanlar yeniden tartışmaya açılmıştır (Çağırın 2012, Sertkaya 2012). Üçüncü, fakat tarih olarak en eski transkripsiyon önerisi V. Thomsen’indir. O, *ʒ* işaretinin ses değerinin /y/ olduğunu iddia etmiştir (Thomsen 1993: 36).

En çok destekçisi olan dördüncü öneriye göre ise, *ʒ* runasının işaretlediği ses ön damak geniz ünsüzüdür (Tekin 2000: 22, Erdal 2004: 62, Recebov vd. 1993: 30, Berta 2010, Ercilasun 2011: 163, vb.). H. N. Orkun’a (1987: 16) göre, V. Thomsen kendisi de bilahare bu işaretin nazalize olmuş *y* olduğunu görmüştür. Uluslararası Fonetik Alfabe (IPA) bu ses *ɲ* olarak işaretlenmektedir. Köktürk metinlerinde aşağıdaki kelimelerde bu ses vardır: *(a)ɲ*- ‘kork-’ (*<anıtayın* ‘korkutayım’) (Bilge Kagan, Doğu: 41); *(a)ɲ(ı)g* ‘kötü, fena’ (Köl Tigin, Güney: 2, 5, 7; Bilge Kagan, Kuzey: 4, 5; Toynukuk, Kuzey: 34); *(a)zɲ(ı)na* ‘azıcık’ (Köl Tigin, Doğu: 34; Toynukuk, 1. Taş, Güney: 9); *çığ(a)ɲ* ‘fakir’ (Köl Tigin, Güney: 10; Doğu: 16, 29; Bilge Kagan, Doğu: 14, 23; Kuzey: 7); *Kıt(a)ɲ* ‘Kıtay’ (Köl Tigin, Doğu: 4, 14, 28; Kuzey: 11; Kuzeydoğu: 1; Bilge Kagan, Güney: 2; Doğu: 5, 23; Toynukuk, 1. Taş, Batı: 7, Güney: 10, 11, 12, 14; 2. Taş, Güney: 49); *koɲ* ‘koyun’ (Köl Tigin, Doğu, 12; Bilge Kagan, Doğu: 11); *Toɲ(u)k(u)k* ‘Tonyukuk’ (Toynukuk, 1. Taş, Batı: 1, 5, 6; Güney: 15, 17; Kuzey: 31, 34; 2. Taş, Batı: 37; Güney: 47; Doğu: 58; Kuzey: 59); *y(a)ɲ*- ‘yay-’ (Köl Tigin, Doğu: 23, 34; Bilge Kagan, Doğu: 19, 33; Toynukuk, 1. Taş, Güney: 16).

Söz konusu nazal sese Eski Türkçenin Uygur döneminde artık tesadüf edilmemektedir, daha doğrusu, Eski Uygurca metinlerinde bu sesi işaretleyen bir harf yoktur. Yukarıda belirttiğimiz kelimeler bu metinlerde ya *y*, ya da *n* ile yazılmıştır. Bu özellik, Eski Uygur metinlerinin *n* ağzı ve *y* ağzı şeklindeki diyalekt sınıflandırılmasında ölçüt olarak kullanılmıştır. Mani metinlerinde ve Runik harfli yazmalarda *n* ağzının, Burkancı (Budist) yazmalarda ise *y* ağzının belirgenleştiği ifade edilmiştir (Gabain 1988: 2-3, Räsänen 1949: 206), gerçi “aynı metinde bazen hem *n*’li hem *y*’li örnekler birlikte bulunabilmektedir” (Ercilasun 2011: 273).

Söz konusu ses çağdaş Türk dilleri ve ağızlarında, *ŋ* sesi kadar yaygın değildir. Bugün Dolgan, Yakut, Tofa (Erdal 2004: 70) ve Sayan (Schönig 1998: 405)

Türkçelerinde *ɲ* sesine tesadüf edilmektedir. Bu ses Türk dil ailesi dışında da mevcuttur. Meselâ, Türkiye Türkçesinin çok kelime alıntılıdığı Fransız dilinde onun geniş şekilde kullanıldığı görülmektedir. *Sinyal* kelimesi örnek gösterilebilir. Fransızcada bu kelime beş sestem oluşmaktadır: [sɪnal]. Ön damak nazal *ɲ* sesi Fransızca yazıda *gn* harf birleşmesiyle işaretlenmektedir (Tranel 1998: 4-5). Ancak *signal* yazılışında harflerin sayısının altı olması seslerin de altı olduğu anlamına gelmez. Eğer kelimedeki ilgili nazal ses bir harfle işaretlenmiş olsaydı, kelimeyi [sɪnal] şeklinde okuyan birisi bu harfin tek sese değil, [ny] olarak çift ünsüze denk geldiğini düşünebilirdi. Eski Türkçede bazı harflerin çift ünsüzleri işaretlediğini iddia eden yaygın görüş de bundan farklı değildir. Bu yüzden *ɣ* runasının transkripsiyonunun tek harf şeklinde yapılması gerekirken bu, Osman Fikri Sertkaya'nın (2012: 3) belirttiği gibi, “*yanlışlıkla ny yazılarak çift ünsüz*” zannedilmiştir.

Özetlersek, bir bakış açısına göre, (1) listesindeki bütün runalar “çift ünsüz” işaretidir (Ergin 1999: XXXII, Çağırın 2012, Tanyeri 2011: 41, vb.). İkinci görüşe göre, listedeki runalardan *ɳ* ve *ɣ* işaretleri birer sesin karşılığıdır (Tekin 2000: 22, Erdal 2004: 62, Recebov vd. 1993: 30, Ercilasun 2011: 163, vb.). Aslında, ikincisi görüşü, M. Ergin (1999: XXXII) de *ng* ve *ny* üzerine birleştirici İşaretini koyarak paylaşmıştır. Bizce de, doğru olan, ikincisi görüştür: *ɳ* ve *ɣ* harfleri çift ünsüz karşılığı olarak tasarlanmamıştır. Makalenin bir amacı, bu yaklaşımın teorik gerekçelerini ortaya koymaktır, çünkü bahsedilen görüş farkı, çoğu zaman tartışmalara girilmeden, teorik açıklamalar verilmeden ifade edilmiştir. Teorik gerekçeler ışığında, bugüne kadar hep *nç* olarak bir çift ünsüz karşılığı gibi gösterilen *ɣ* işaretinin de aslında böyle bir fonetik değere sahip olmadığı görülecektir. Makalenin kaleme alınmasının asıl amacı, bu runanın tek sesi karşılamak için tasarlanmış olduğunu ispatlamaktır.

Geniz Seslerinin Algılanması

Önce, (1) listesindeki runaların neden çift ünsüz işareti olarak görüldüğünün sebeplerine değinmek gerekir. Bazı türden olan sesler bakış açısına göre hem tek ses hem de iki ses olarak algılanabilir. Bunların başında yarı kapantılı (*affricate*) sesler ve birtakım geniz sesleri gelir. Türkçede [c], [ç] gibi yarı kapantılı sesler birer ses olarak algılanır ve yazıda birer harfle işaretlenir. Ancak söz konusu seslerin bağımsız fonem özelliğine sahip olmadığı dillerde bunları [dj], [tʃ] biçiminde ikişer ses olarak algılayanlar da vardır. Meselâ, Rusçada [c] sesinin transkripsiyonu genellikle *dj* (дж) şeklinde yapılır: *cin* – *djin* (джин),

cip – djip (᠔ᠵᠢᠨ), vs. *Eskici* kelimesinin, Türkiye'nin en büyük müzayede evinin adında *Eskidji* şekline dönüştürülmesinin mantığı da budur.

İki ses olarak algılanabilen seslerin bir türü geniz sesleridir. Bu, hem nazal ünlüler için, hem de [m] ve [n] gibi temel nazal ünsüzler dışındaki geniz ünsüz sesleri için geçerlidir. Nazal ünlüler tek ses olmalarına karşın, özellikle fonem envanterinde nazal ünlü bulunmayan dillerin sahipleri tarafından iki ses olarak algılanabilir; örneğin, [ā] değil [an], [ō] değil [on] vs. (bkz. Paradis vd. 2000)

Geniz ünsüzlerinin bir kısmı da böyledir. Meselâ, art damak ve ön damak geniz sesleri, dilinde böyle fonemler olmayan yabancılar tarafından genellikle [ng] ve [ny] olarak iştilir. Bunun temel sebebi, dillerde nazallık özelliğinin farklı algılanması ve anlaşılmasıdır. Türkiye Türkçesi gibi birçok dilde nazal ünsüzler sadece [m] ve [n] seslerinden ibarettir. Bunlar saf nazal seslerdir, bu ünsüzlerin birer ağız karşıtı yoktur.

Birçok dilde ise karışık geniz ünsüzleri de mevcuttur. Meselâ, Eski Türkçenin temasta olduğu Çin-Tibet dillerinde genizsiz *y*, genizsiz *g*, genizsiz *d* gibi fonemler vardır (Koçergina 1991: 22-23). Bunlar âdetâ bir saf nazal sesle bir ağız ünsüzünün birleşiminden, karışımından meydana gelir. Ancak bu birimler telâffuz süresine ve dil sahipleri tarafından algılanmasına göre tek sese tekabül eder. Genellikle, söz konusu sesler, içerdikleri, daha doğrusu, oluşum yerleri aynı olan ağız ünsüzleriyle karşıtlık oluşturur. Bu karşıtlığın ayırıcı özelliği, geniz ünsüzlerinin telâffuzu zamanı hava akımının tamamen veya kısmen burun boşluğundan çıkmasıdır. Karşıtlığı oluşturan ünsüzlerin diğer özellikleri ise aynıdır.¹

Söz konusu geniz ünsüzleri, o dile aşına olmayan ve kendi dilinde bu türden ünsüzler bulunmayan şahıslar tarafından genellikle [n] + ilgili (yani karşıtı olan) ağız sesi olarak algılanır. Meselâ, Eski Türkçedeki beş sesli *teŋri* kelimesi *tengri* biçiminde altı sesli olarak algılanabilmekte ve bazen transkripsiyonu da bu şekilde yapılmaktadır. Bazı Türkologlar, ʒ işaretinin tek ünsüzü karşıladığını vurgulamalarına rağmen, ses değerini *ny* olarak göstermektedirler (Amanjolov 1978: 80-81, Kononov 1980: 59, vb.). Böyle ikili algılama Eski Türkçe döneminde dil sahiplerinde de olmuştur. Bunu *Toŋrukuk/ Tonyukuk* ismi örneğinde görebiliriz. Genellikle ʒ (↵↵) ile yazılan bu isim Bilge Kağan abidesinde (Güney:14) *ny*'li (↵↵) biçimle geçer

Çift Ünsüz mü, Tek Ses mi?

(1) listesindeki “çift ünsüz” işaretlerinin, M runası dışında hepsinin *n* ile başladığı belirtilmektedir. Bu özellik bir tesadüf değildir. Bakış açısına göre bunların “n + ünsüz” olarak çift ses gibi veya nazal ünsüz olarak tek ses gibi algılanabildiği yukarıda ifade edildi. Köktürk döneminde hangi bakış açısı hâkim olmuştur? Söz konusu runalar, gerçekten ikişer ses karşılığı olarak mı tasarlandı? Modern dillerin bazılarında var olan bu türden fonetik unsurların tek veya çift ses olduğuna karar vermek için kullanılan, dil sahiplerinin algısı ve telâffuz süresinin ölçümü gibi yöntemler (Morrison 2009: 224), canlı olmayan ve ses kayıtları bulunmayan Köktürkçe için geçerli değildir. Ancak ʎ, ʒ ve ʒ runalarının Türk runik alfabesini icat eden(ler) tarafından aslında çift ünsüzlerin değil, birer sesin karşılığı olarak planlandığını ve alfabeyi kullananların da -en azından alfabenin kullanıldığı ilk dönemlerde- böyle algıladığını gösteren bazı sebepler ve ipuçları vardır. Bunları sıralamadan önce ☺ runasının farkına değinmek gerekir.

Bu runanın ses karşılığı, bir yandan başındaki *n*'den dolayı nazal ünsüzlere benziyor, öte yandan sonundaki *d/t* unsurundan dolayı M çift ünsüz işaretine yakınlık gösteriyor. Bu runayı prensip olarak bir nazal sesin, yani genizsi *d* sesinin yazıdaki işareti olarak kabul etmek mümkündür. Ancak onu bir çift ünsüz işareti gibi M harfi ile aynı kategoride değerlendirmek daha doğru olur.

Runik alfabede hem [l] hem de [d] ve [t] seslerini karşılayan harflerin yanı sıra, bu seslerin birleşimini ifade eden M işaretinin var olmasının ve yazıda ondan istifade edilmesinin temel sebebi, büyük olasılıkla emek ve zaman tasarrufudur: Türkçede *d* (*t*) ile başlayan eklerin ve *l* ile biten köklerin sayısı çoktur; dolayısıyla, bunların bir araya gelme sıklığı her defa taş üzerine iki ayrı harf yazmaktansa bir M işaretinin kullanılmasını pratik bir çözüm olarak ortaya çıkarmış olabilir. Bu, ☺ işareti için de geçerlidir. Nazallaşmış *d* sesini ifade için icat edilme ihtimali olsa da, bu işareten, muhtemelen M runasına paralel şekilde, sık sık art arda gelen sesleri kısa biçimde göstermek için istifade edilmiştir. Hem M hem de ☺ harfi genellikle kök-ek sınırında kullanılmıştır. Bu olgu, tek başına bile söz konusu harflerin çift ünsüz işareti olduğunu göstermek için yeterlidir, zira ses değerlerini teşkil eden ünsüzler, biri köke (*l*, *n*), diğeri eke (*d/t*) ait olmak üzere, iki farklı birimin parçasıdır. Sonu *l* veya *n* ile biten kök ve gövdelere görülen geçmiş zaman veya bulunma-çıkma hâli gibi ekler ilave edildiği durumların yazılışında çift ünsüz runalarından istifade edildiği

gibi, bazen de *l/n* ve *d/t* sesleri iki ayrı harf olarak işaretlenmiştir. Meselâ, *bolıtı/boldı* (Toynukuk, 2. Taş, Doğu: 6), *kıltım/kıldım* (Köl Tigin, Doğu: 29) kelimelerinde morfem sınırı **Ṣ** runasıyla gösterilmiş, *kelti* (Köl Tigin, Doğu: 28), *altım* (Bilge Kagan, Doğu. 26, 34, 38) gibi kelimelerde ise *l* veya *t* sesleri kendi harf değerleriyle karşılanmıştır. Hâlbuki bu özellik **ʃ**, **ʒ** ve **ʒ** işaretlerine has değildir. Bunlar birer nazal sesin karşılığıdır. **ʒ** runası yerine *ny* [D] yazıldığıнын tek istisnası, Tonyukuk ismidir. Bu ismin Bilge Kagan yazıtında bir yerde *Tojnukuk* şeklinde değil, *Tonyukuk* olarak yazıldığı ve bunun muhtemel sebebi yukarıda not edildi.² *Tonyukuk* adında *ny*, bir morfem sınırı oluşturmamakta ve kelimenin aslında tek sese tekabül etmektedir.

ʒ, ön damak geniz sesini belirtir; **ʃ** ise art damak geniz sesinin, **ʒ** harfi de dış-damak geniz sesinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Oluşum yerine göre ağız karşıtlıklarına dayanarak bunları sırasıyla, *genizsi y*, *genizsi g*, ve *genizsi ç* sesleri olarak adlandırmak mümkündür. Sonuncuya *geniz c* demek de mümkündür, çünkü nazal unsurlar normal şekilde ötümlü oldukları için (Polivanov 1991: 397, Laver 1994: 231), dış-damak geniz ünsüzü kelime sonunda bulunmadığı durumlarda büyük ihtimalle nazal ç'den ziyade nazal c olarak telaffuz edilmiştir. **ʒ**, **ʃ** ve **ʒ** harflerinin her birinin tek ses karşılığı olarak tasarlandığını ve Köktürk döneminde alfabeyi kullananlar tarafından en azından ilk başlarda böyle değerlendirildiğini gösteren, dolayısıyla, bunların çift ünsüz işareti olarak kabul edilmemesini gerektiren sebepler ve ipuçları aşağıdakilerdir.

1. Geniz ünsüzleri Eski Türkçede hem sayı hem kullanılma sıklığı itibarıyla, hem de sistemli olmasıyla çağdaş döneme nazaran çok daha önemli yere sahiptir. Bu dilin alfabesinde geniz ünsüzlerinin temsil edilmesi değil, temsil edilmemesi tuhaf olurdu.
2. Eski Türk runik alfabesinde ünsüzler için “bir işaret – bir ses” ilkesi hâkimdir. Bu açıdan söz konusu harflerin tek sesi değil, çift sesi karşılaması iddiası, alfabenin sistemine aykırıdır ve, ayrıca, neden bu “çiftlerin” seçildiğinin makul bir açıklaması yoktur. Runik alfabede, nadiren kullanılmış ve fonetik değeri hakkında görüş birliği olmayan **Ṣ** işareti ile E. Aydın'ın (2008) Tonyukuk yazıtı 1. Taşın Güney yüzünde geçen bir işaretin ses değeri üzerinde yorumunu hesaba katmazsak, **Ṣ** ve **Ṣ** runaları dışında çift ses belirten harf yoktur. Doğrudur, ünsüz sesleri belirten harfler metin içinde bazen hece şeklinde bir ünlüyle beraber telaffuz edilir, ancak bu, alfabe sisteminden değil, ünlülerin çoğu zaman gösterilmediği yazı

kurallarından kaynaklanır. Yoksa ayrı ayrı ele alındığında, her bir ünsüz harfin fonetik değeri bir sestir. Bu vesileyle, runik alfabe harfleri arasında “vokalli konsonantların” (Ergin 1999: XXXII) bulunmadığını da ifade etmek gerekir: ↓ işaretinin *ok* veya *uk* değil, art damak yuvarlak [k] sesini belirttiği, ƒ işaretinin *ök* veya *ük* değil, ön damak yuvarlak [k] sesini karşıladığı, ◀ işaretinin *ık* veya *kı* değil, art damak düz [k] sesi olarak okunması gerektiği daha önceleri dile getirilmiştir (Erdal 2004: 38-39). Aynı şekilde, ʏ işareti de *iç* veya *çi* olarak “çift sesi” değil, bir sesi – dudaksılaşmamış [ç] sesini – temsil eden harftir.

Böylelikle, Türk runik alfabesinin genel “bir işaret – bir ses” ilkesine uygun olan, ʌ, ʒ ve ʔ harflerinin birer ses olarak okunmasıdır.

3. Söz konusu harflerin ikişer ses olarak okunmaması mantığa da uygundur. Runik alfabede [n] sesini de, [g], [y], [ç] seslerinin her birini de işaretleyen harfler mevcuttur. Böyle bir durumda alfabeyi icat eden(ler), bu seslerin yan yana kullandığı durumlar için iki ünsüzü karşılayan ilave işaretlere neden ihtiyaç duymuştur? Bunu ʌ ve ʔ runaları örneğinde seslerin bir arada kullanılma sıklığına bağlamak mümkündür. Ancak en azından ʒ ve ʔ harflerinin bu sebeple ortaya çıktığını söyleyemeyiz, çünkü bunların iddia edilen ses değerlerinin (*n* ve *y*, *n* ve *ç*) Orhon-Yenisey abidelerinde yan yana kullanılma sıklığı, birçok ünsüz çiftinden azdır.
4. Eski Türk runik alfabesini kullananların kendilerinde ön damak, art damak ve diş-damak geniz sesleri konusunda, daha doğrusu, onların fonem olduğu konusunda farkındalık olmuştur. Köktürkçede bu seslerin, karıştırları olan ağız ünsüzlerinden farklı fonemik özelliklere sahip olduğunu ispatlayan en küçük çiftler vardır:

- (2) *ay-* ‘söylemek, demek’ – *aŋ-* ‘korkmak’;
yay ‘yaz’ – *yaŋ-* ‘yaymak’;
baga ‘bir unvan’ – *baŋa* ‘bana’;
saç ‘saç’ – *saŋç* ‘sançmak, mızraklamak’;
uç ‘uç’ / *uç-* ‘uçmak’ – *unç* ‘olabilir, mümkün’; vs.

Söz konusu seslerin *n* foneminden farklı olduğunu gösteren örnekler de vardır: *kon-* ‘konmak’ – *koŋ* ‘koyun’; *kün* ‘gün’ – *küŋ* ‘cariye, hizmetçi’; *kalın* ‘kalın’ – *kaŋıŋ* ‘mal, servet’; *kan* ‘I. kan; II. han’ – *kaŋ* ‘baba, peder’; *üçün* ‘için, yüzünden; ötürü’ – *üçünç* ‘üçüncü’ vs.

5. Eski Türkçenin bulunduğu coğrafyadaki dillerin yazı sistemleri göz önüne alındığında, /m/ ve /n/ seslerinin yanı sıra, diğer geniz ünsüzlerinin de runik alfabede temsil edilmesi doğaldır. Köktürk alfabesini icat eden(ler)in Çince veya komşuluktaki İran dilleinden en az birini bilmesi ve yazı sistemlerine vâkîf olması, bu ünsüzlere yönelik farkındalığı artırmış olabilir. Eski Türkçenin yaygın olduğu coğrafyaya yakın bölgelerde kullanılan dillerde geniz sesleri ağız sesleriyle karşıtlık teşkil ederek bağımsız fonem gibi mevcut olmuştur. Bunlara Çin-Tibet dilleri (Koçergina 1991: 22-23) dışında, nazal ünsüzlerin yazıda belli işaretlerle temsil edildiği İran dillerinde de tesadüf edilmektedir. Orta Asya ve İran'da kullanılmış olan Avesta alfabesinde yedi farklı geniz sesini işaretleyen harfler mevcuttur³, ki bunların arasında dış-damak geniz sesini karşılayan işaret de vardır (bkz. Rybatzki 2011: 196).

Diş-Damak Geniz Sesi

Yukarıda gösterilen sebepler ʎ ve ʑ runalarının yanı sıra, ʒ runasına da aittir. Bu runa Köktürk metinlerinde *(a)d(i)nçig* 'fevkalâde' (Köl Tigin, Güney: 12), *(a)nça* 'öyle' (Köl Tigin, Doğu: 22, Bilge Kagan, Doğu: 4, 8, 9, 10, 17; vs.), *(a)nçul(a)dı* 'sundu' (Köl Tigin, Doğu: 32), *bunça* 'bunca, böyle' (Bilge Kagan, Doğu: 2, 5, 9; Güney: 10, 12, 14 vs.), *kunçuy* 'prenses' (Köl Tigin, Doğu: 20, Bilge Kagan, Doğu: 17), *s(a)nç-* 'sanc-, mızrakla-' (Bilge Kagan, Doğu: 26, 30, 31, 32; vs.), *ɣ(i)nçü* 'inci' (Köl Tigin, Güney: 3; Bilge Kagan, Kuzey: 3), *(e)r(i)nç* 'kiplik belirten sözcük' (Köl Tigin, Doğu: 3, 5, Bilge Kagan, Doğu: 4, 5, 6, 10, 35; vs.), *tört(ü)nç* 'dördüncü' (Bilge Kagan, Doğu: 31), *on(u)nç* 'onuncu' (Bilge Kagan, Güney: 10) ve diğer kelimelerde hem köklerde hem de eklerde kullanılmıştır.

ʎ ve ʑ harflerinin birer sesi karşılaması, yukarıda gösterildiği gibi, daha önceleri birçok Türkolog tarafından kabul edilmiştir. Tutarlı olmak için aynı mantıkla ʒ harfinin de tek sesi karşıladığı görüşü yadırganmamalı ve kabul edilmelidir. Bu harfin işaretlediği ünsüz de geniz sesidir. Ön damak ve art damak geniz seslerinden farklı, dış-damak ünsüzünün tamamen nazal değil, pre-nazal olmasıdır. Nazal ünsüzlerin telâffuzunda küçük dil tamamen aşağı inerek akciğerden gelen hava akımının ağız boşluğuna geçmesini engeller, pre-nazal seslerde ise küçük dil önce aşağı inerek hemen ardından kısmen yukarı kalkar. Normal bir yarı kapantılı ünsüzünün tınlama yeri ve hava akımı kanalı sadece ağız boşluğu, pre-nazal dış-damak sesinde ise hem ağız boşluğu, hem geniz boşluğudur.

Köktürkçenin fonolojisine sistemli bakış da, ξ harfinin bir dış-damak geniz sesi olarak değerlendirilmesini gerektirir. Zira nazal ünsüzler Köktürkçede sistem oluşturmaktadır ve dış-damak geniz ünsüzü de bunun bir parçasıdır. Bilindiği üzere, ünsüzler Çağdaş Türkçede ağız boşluğundaki oluşum yerine göre yedi gruba ayrılmaktadır: dudak, dış-dudak, diş, diş-damak, ön damak, art damak ve gırtlak. Bunlardan dış-dudak ünsüzleri (*v, f*) ve gırtlak ünsüzü (*h*) Köktürkçede yoktur. Var olan diğer beş grubun hepsi nazal türe sahiptir, yani nazallık bu grupların her birini kapsamaktadır. Nazal dudak (*m*), nazal diş (*n*), nazal ön damak (*ɲ*) ve nazal art damak (*ŋ*) seslerinin varlığı Türkolojide kabul görmektedir. Sistemli yaklaşım, dış-damak grubunda da bir nazal ünsüzün olabileceğini ve hele yazıda karşılığı varsa, olması gerektiğini söylüyor. Runik alfabedeki ξ harfi bu geniz sesinin işaretidir.

Söz konusu birimin eski dönemde *nç* olarak çift ses değil, tek geniz sesi olarak algılandığını savunan görüş, bazı morfonolojik olayların da aydınlanmasını sağlıyor. Bunun bariz örneği bir fiilden ad yapım ekidir. Türk yazı dilinde *-nç* ve *-ç* biçimlerine sahip olan bu ek morfem, sonu *n* sesiyle biten köklere ilave edildiğinde *-ç*, başka seslerle biten köklere getirildiğinde ise *-nç* görünümündedir:

- (3) a. *iğren-ç*
 inan-ç
 kıskan-ç
 sevin-ç;
 b. *gül-(ü)nç*
 kork-(u)nç.

Türkçede ek morfemlerin çeşitli biçimlere sahip olmasının başlıca sebebi ünlü ve ünsüz uyumlarıdır; *-ç* ve *-nç* türlerinin ortaya çıkmasını ise bir ünlü veya ünsüz uyumuna bağlamak olmaz. Bunu izah etmeye çalışan M. Ergin'e (2000: 191-192) göre, “ekin *-ç* olduğu ve *-n*'nin dönüşlülük ekinden başka bir şey olmadığı muhakkaktır. Dönüşlü fiil şekli kullanılmayan misallerde bu şekil ya kullanıstan düşmüş ve unutulmuştur veya kullanılmadığı halde dönüşlüsü kullanılan diğer misallere benzetilerek ortaya çıkmıştır. Bu çeşit isimlerin mânâsı da kökten değil, gövdeden türemiş olduklarını göstermektedir”. Benzer görüş T. Banguoğlu (1990: 257), S. Eker (2003: 288), Z. Korkmaz (2007: 76-77), Y. Çotuksöken (2011: 57) ve başkaları tarafından da öne sürülmüştür. Bu

görüşe katılmak mümkün değildir. Örneklerin hiçbirinde dönüşlülük anlamı, yani sübjenin kendine yönelik iş yapması anlamı, yoktur ve tarihen olmamıştır.

M. Erdal'a (1991: 275) göre de, morfemin asıl şekli *-ç* biçimindedir. O, bu biçimin *-Xş* ekinden gelmiş olabileceğini ve *-(X)nç* biçiminin sonradan analogi (örnekseme) olarak ortaya çıktığını yazar (Erdal 1991: 275-277). W. Bang'a (1930: 17) dayanan bu hipotez, *-Xş* ekinin /n/ ile biten fiillere geldiğinde ünlüsünün düştüğünü ve *ş* unsurunun /ç/ sesine dönüştüğünü iddia eder. Ancak aşağıda gösterilen bazı hususlar bu hipotezin kabulünü mümkün kılmamaktadır. Fiilden isim yapan *-Xş* eki Eski Türkçede mevcut olduğu gibi, varlığını bugün de yaygın şekilde sürdürmektedir. Burada gerçekten muntazam bir *ş > ç* dönüşümü olsaydı, *-Xş* eki zamanla arkaikleşir veya en azından kullanım alanı önemli ölçüde daralırdı, hâlbuki böyle bir şey söz konusu değildir. Ünlü düşmesine gelince, *-Xş* eki vurgu alan ektir ve son hecede vurgulu ünlü kolay kolay yitmez. Sonu /n/ olan köklere ilavesi durumunda ünlü düşse dahi, kelime sonunda ortaya çıkacak *nş* kısmının *nç* biçimine dönüşmüş olması için bir sebep yoktur. Bunu fonotaktik kurallarına bağlamak (Erdal 1991: 275) doğru değildir. Türkçenin fonotaktik kuralları hece ve kelime sonunda üç ünsüzün gelmesini engeller; bu açıdan *nş* parçasının, yarı kapantılı ünsüz içermesi hasebiyle *ntş* biçiminde betimlenebilecek *nç* parçasına dönüşmüş olması zor ihtimaldir. Kaldı ki, *-Xş* ekinin /n/ ile biten fiillere ilave edildiğinde hem ünlüsünün korunduğu hem de ünsüzünün değişmediği bugün *dönüş*, *inış*, *uyanış* gibi çok sayıda örnekte görülmektedir. Ayrıca, *-(X)nç* morfeminde nazal unsurun, kök sonlarındaki ünsüzden kaynaklanmadığı da, bizce, açıktır: Morfemin kullanım dairesi sonu /n/ sesli köklerle sınırlı değildir. Ekin *er-*, *kıl-* gibi değişik ünsüzlerle biten köklere ilave edildiği eski dönemlerde de mümkündür.

Söz konusu morfemin iki şekilde görünmesinin sebebi onun kökeniyle ilgilidir, daha doğrusu, morfemi oluşturan ünsüzün özelliğinden kaynaklanmaktadır. Eski dönemlerde morfemin, bağlama ünlüsünü hesaba katmazsak, *-nç* ve *-ç* olarak iki şekilde değil de, bir geniz ünsüzünden ibaret tek biçim olarak algılandığı ve kullanıldığını tahmin etmek mümkündür. Bu konuda, yani morfemin tek biçimden ibaret olduğu konusunda, yukarıdaki görüşlere katılıyoruz, ancak morfemi oluşturan ses, ağız ünsüzü olan *-ç-* değil, yarı kapantılı ünsüzün geniz biçimidir. Aslında eki bugün de tek biçim olarak kullanıyoruz, bizi yanılta yazı şeklidir. Eğer çağdaş yazıda yarı kapantılı geniz sesi ifade etmek için, runik yazıdaki gibi bir işaret olsaydı, (3a) ve (3b)'de yer

alan fiillerde ekin aynı biçime sahip olduğu net olarak görülecekti: *iğren-ş*, *inan-ş*, *kıskan-ş*, *sevin-ş*, *gül(ü)-ş*, *kork(u)-ş*. Bugün diğer seslerle beraber yarı kapantılı ünsüzlerde de ağız ve geniz sesleri arasında fonem farkı kaybolduğu için, doğal olarak çağdaş alfabede *genizsi ç* sesini karşılayan harf yoktur. Fakat bu, değişken ses (*alofon*) olarak kullanılmaktadır. Yarı kapantılı ünsüzler genelde *m* ve *n* seslerinin yanında onların tesiriyle nazallaşır. İnanç, kıskaç gibi kelimelerde ise ç sesinin genizde telâffuzu yanındaki *n*'den ziyade kökenden gelen özelliştir. Bunu gösteren ipucu *gülünç*, *korkunç* gibi kelimelerde ç sesinin aynı özelliğe sahip olmasıdır. Bu kelimelerde ç sesinin nazal niteliği *n*'den dolayı değildir; tam tersi, ekin menşesinde /ç/ geniz sesi olduğu için zamanla algılamada ve sonuç itibarıyla yazıda *n* ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Türk runik alfabesinde ʎ, ʑ ve ʒ harfleri “çift ünsüz” işaretleri değildir. Bu harfler nazal seslerin yazıdaki karşılıkları, yani art damak geniz (ʎ), ön damak geniz (ʑ) ve diş-damak geniz (ʒ) ünsüzlerinin işaretleridir.

Runik alfabe, nazallığın Köktürkçede ve daha önceki dönemlerde bugünkünden daha yaygın olduğunu ve ünsüzlerde sistemli özellik taşıdığını yansıtmaktadır. Oluşum yerine göre ünsüz gruplarının her biri Köktürkçede bir nazal ögeye sahiptir.

Açıklamalar

- ¹ Gerçi oluşum yeri özelliği, yani bu geniz sesleriyle, karşıtları olan ağız ünsüzlerinin boğumlanma noktaları, tamamen aynı değildir: Hava akımı kanalının değişmesi, az da olsa boğumlanma yerine tesir gösterir (Laver 1994: 208-210). Ağız-nazal karşıtlıklarında bunu göz önünde bulundurmak gerekir.
- ² Yazının hakemlerinden biri, Küli Çor yazıtının 1. satırında da söz konusu adın *Tonyukuk* olarak *n* ve *y* seslerini gösteren harflerle yazıldığına dikkat çekmiştir, ancak kendisinin de ifade ettiği gibi, “buradaki *Tonyukuk* adı bildiğimiz Tonyukuk mudur, bilmiyoruz”.
- ³ Bunların bir kısmı şekil olarak da Türk runik alfabesindeki geniz sesleri karşılayan işaretlere benziyor.

Kaynaklar

- Amanjolov, A. S. (1978). “K Genезisi Tyurkskix Run”. *Voprosı Yazıkoznaniya* 2.
- Aydın, Erhan (2008). “Tonyukuk Yazıtındaki Problemlı Bir Cümle Üzerine”. *bilig* 45: 91-102.
- Bang W. (1930). “Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut, 5. Brief”. *Ungarische Jahrbücher* X: 16-20.
- Banguoğlu, Tahsin (1990). *Türkçenin Grameri*. (3. Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Berta, Arpad (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin... (Türk ve Uygur Runik Yazıtlarının Karşılaştırmalı Yayını)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Çağırın, Önder (2012). “Köktürk Türkçesindeki Bir Çift Ünsüz İşareti ‘ǰ’ Üzerine”. *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* I (3): 16-22.
- Çotuksöken, Yusuf (2011). *Yapı ve İşlevlerine göre Türkiye Türkçesi'nin Ekleri*. İstanbul: Paratya Yay.
- Demir, Nurettin ve Emine Yılmaz (2005). *Türk Dili El Kitabı* (2. Baskı). Ankara: Grafiker Yay.
- Eker, Süer (2003). *Çağdaş Türk Dili*. (2. Baskı). Ankara: Grafiker Yay.
- Ercilasun, Ahmet B. (2011). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. (11. Baskı). Ankara: Akçağ Yay.
- Erdal, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden – Boston – Köln: Brill.
- Ergin, Muharrem (1999). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- , (2000). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım Yay.
- Gabain, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Çev. Mehmet Akalın. Ankara: TDK Yay.
- Hamilton, James Russel (1998). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü*. Çev. Vedat Köken. Ankara: TDK Yay.
- Koçergina V. A. (1991). *Vvedenie v Yazıkoznanie: Osnovi Fonetiki-Fonologii. Grammatika*. Moskva: İzdatel'stvo MGU.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika Yazıka Tyurkskix Runičeskix Pamyatnikov VII-IX vv*. Leningrad: Nauka.
- Korkmaz, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. (2. Baskı). Ankara: TDK Yay.
- Laver, John (1994). *Principles of Phonetics*. Cambridge - New York – Melbourne – Madrid – Cape Town: Cambridge University Press.

- Morrison, Michelle (2009). “Homorganic NC Sequences in Kibena: Pre-nasalized Consonants, Consonant Clusters, or Something Else?”. *Rice Working Papers in Linguistics I*: 223-241.
- Orkun, Hüseyin Namık (1987). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Paradis, Carole ve Jean-François Prunet (2000). “Nasal Vowels as Two Segments: Evidence from Borrowings”. *Language* 76 (2): 324-357.
- Polivanov, E. D. (1991). *Trudi po Vostočnomu i Obşçemu Yazıkoznaniyu*. Moskva: Nauka.
- Räsänen, Martti (1949). *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen*. Helsinki: Societas Orientalis Fennica.
- Recebov E. ve Y. Memmedov (1993). *Orxon-Yenisey Abideleri*. Bakı: Yazıcı.
- Rybatzki, Volker (2011). “Between East and West: Central Asian Writing Systems”. *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler*. İstanbul: Eren Yay.
- Schönig, Claus (1998). “South Siberian Turkic”. *The Turkic Languages*. Ed. Lars Johanson and Éva Á. Csató. London-New York: Routledge. 403-416.
- Serebrennikov B. A. ve N. Z. Gadjiyeva (1986). *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tjurkskix Yazıkov*. Moskva: Nauka.
- Sertkaya, Osman Fikri (2012). “Göktürkçedeki ʒ (ny) Runası Üzerine”. *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 1 (4): 1-10.
- Sultanzade, Vügar (2013). “Nazal n, Yoksa Nazal g”. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi Bildiri Kitabı*. Ed. Mustafa Arslan. C. II. Saraybosna: International Burch University. 521-524.
- Tanyeri, Yavuz (2011). *Göktürk Yazısı ve Orhun Türkçesi (Ses ve Biçim Bilgisi, Örnek Metinler, Sözlük)*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Tekin, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Şafak Matbaacılık.
- Thomsen, Vilh. (1993). *Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü: İlk Bildiri. Çözülmüş Orhon Yazıtları*. Çev. Vedat Köken. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Tranel, Bernard (1998). *The Sounds of French: An Introduction*. Cambridge - New York - Melbourne: Cambridge University Press.

On “Dual Consonant” Symbols in Turkic Runic Alphabet

Vügar Sultanzade*

Abstract

In some works on Old Turkic Runic alphabet, the runes 𐰃, 𐰄, 𐰅, 𐰆 and 𐰇 are considered as “dual consonant” symbols, but not as letters that stand for only one sound. However, many Turkologists argue without dispute that each of the runes 𐰆 and 𐰇 represent just one consonant. The article presents theoretical reasons for this approach that is shared by the author. Most importantly, it is suggested in light of these reasons that the rune 𐰄, traditionally shown as a “dual consonant”, has actually been designed initially for representation of one sound. The common feature of these three runes is the fact that all of them are symbols of nasal consonants.

Keywords

Old Turkic, Turkic Runic alphabet, “dual consonant” symbols, nasal consonants, place of articulation, -ç

* Prof. Dr., Eastern Mediterranean University, Department of Turkish Language Teaching – Famagusta/TRNC
vugar.sultanzade@emu.edu.tr

О “Двойных Согласных” Знаках в Древнетюркском Руническом Алфавите

Вугар Султанзаде*

Аннотация

В некоторых работах о древнетюркском руническом алфавите руны М, ʒ, Ɔ, ʎ и ʝ считаются как “двойные согласные”, в отличие от других букв, обозначающих отдельные звуки. Однако из них руны ʎ и ʝ без обсуждения воспринимаются многими тюркологами как символы единичных звуков. В статье предоставляются теоретические обоснования этого подхода. А самое главное, в свете этих теоретических обоснований утверждается, что руна ʒ, которая до сих пор числится в среде “двойных согласных” знаков, на самом деле также была предназначена для обозначения единого звука. Общей особенностью этих трех знаков является то, что все они обозначали носовые согласные.

Ключевые Слова

Древнетюркский язык, Тюркский рунический алфавит, “двойные согласные” знаки, носовые согласные, место артикуляции, -ŋ

* Проф. Д.р., Восточносредиземноморский Университет- Газимагуса/ ТРСК
vugar.sultanzade@emu.edu.tr